

**«ШАРҲИ ТААРРУФ»-И
МУСТАМИЛЛИ БУХОРОИ ВА
НАҚШИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ
НАСРИ ФОРСӢ-ТОҶИКИИ
АСРҲОИ X-XI**

**“КОММЕНТАРИЙ К ТААРРУФ”
МУСТАМИЛЛИ БУХОРОИ И
ФОРМИРОВАНИЕ ТАДЖИКСКОЙ
ПРОЗЫ X-XI ВЕКОВ**

**“COMMENTARY ON
TAARRUF” BY MUSTAMILI
BUKHOROI AND THE FORMATION
OF TAJIK PROSE OF THE 10th-11th
CENTURIES**

Сатторов Абдували Ҳомидович, унвонҷӯи
кафедраи забон ва адабиёти тоҷики
факултети забонҳои Шарқи МДТ
“ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров”
(Хуҷанд, Тоҷикистон)

Сатторов Абдували Ҳомидович, соискатель
кафедры таджикского языка и литературы
факультета восточных языков ГОУ «ХГУ имени
акад. Б.Ғафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Sattorov Abduvali Homidovich, applicant of
Tajik language and literature department of the
faculty of oriental languages under the SEI
“KhSU named after acad.B.Gafurov” (Khujand,
Tajikistan) **e-mail:** mumtoz87@bk.ru

Хусусиятҳои муҳимми забонӣ ва услубии яке аз намунаҳои барҷастаи насри асрҳои X-XI “Шарҳи Таарруф”-и Мустамилли Бухорой мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таъкид гардидааст, ки то имрӯз ба таҳлили забонӣ ва сабкии “Шарҳи Таарруф” таваҷҷуҳи ҷиддӣ сурат нагирифтааст. Вижагии зерини забонию услубии асари Мустамиллӣ ҷудо карда шудааст: 1. Истифодаи мақолу зарбулмасал дар “Шарҳи Таарруф”; 2. Истифодаи ҳикоят чун василаи муассир барои шарҳу тавзеҳи афкори ирфонӣ: Дар асар 269 ҳикоя қорбаст шудааст; 3. Шарҳу тавзеҳи истилоҳоти ирфонӣ. Зикр шудааст, ки дар китоб қариб тамоми истилоҳоти ирфонӣ шарҳ шудааст. Бинобар ин қариб ҳамаи муаллифони қуруни баъдӣ дар шарҳи истилоҳоти ирфонӣ аз китоб суд ҷустаанд; 4. Истифодаи калимаҳое, ки имрӯз низ мавриди истифода ҳастанд, вале бо мурури замон маънои аслии худро гум кардаанд.

Калидвожаҳо: насри тоҷик дар асрҳои X-XI, насри ирфонӣ, “Шарҳи Таарруф”-и Мустамилли Бухорой, зарбулмасалу мақол, истилоҳоти ирфонӣ, забон ва услуби “Шарҳи Таарруф”

Анализируются важнейшие особенности языка и стиля одного из выдающихся образцов прозы X-XI веков – книги “Комментарий к Таарруф” Мустамилли Бухорой. Подчеркивается, что до сегодняшнего дня исследователи не уделяли должного внимания изучению языковых и стилистических особенностей “Комментария” Мустамилли Бухорой. Установлены и охарактеризованы следующие языковые и стилистические особенности произведения Мустамилли: 1. Использование пословиц и поговорок в “Комментарии к Таарруф”. 2. Использование разных по объему рассказов как эффективного средства толкования мистического содержания книги. Отмечено, что в «Комментарии» приведены 269 рассказов. 3. Дано комментирование и толкование мистических и суфийских терминов. Подчеркнуто, что в книге приведено толкование практически всех мистических терминов, поэтому последующие средневековые авторы использовали труд Мустамилли при толковании мистических терминов. 4. Имеет место использование лексики, которая употребительна и в современном таджикском языке, однако с течением времени утратившая исконное значение.

Ключевые слова: таджикская проза X-XI вв., мистическая проза, “Комментарий к Таарруф” Мустамилли Бухорои, пословицы и поговорки, мистические термины, язык и стиль книги

This article analyzes the key linguistic and stylistic features of Mustamilli Bukhoroi's "Commentary on Taarruf," one of the outstanding examples of prose from the 10th and 11th centuries. It emphasizes that, until now, scholars have not paid due attention to the linguistic and stylistic features of Mustamilli Bukhoroi's "Commentary." The following linguistic and stylistic features of Mustamilli's work have been established and characterized: 1. The use of proverbs and sayings in the "Commentary on Taarruf." 2. The use of stories of varying lengths as an effective means of interpreting the mystical content of the book. It is noted that the "Commentary" contains 269 stories. 3. A commentary and interpretation of mystical and Sufi terms is given. It is emphasized that the book provides an interpretation of almost all mystical terms, therefore subsequent medieval authors used Mustamilli's work when interpreting mystical terms. 4. There is use of vocabulary that is also used in the modern Tajik language, but over time has lost its original meaning.

Key-words: Tajik prose of X-XI centuries, mystical prose, “Commentary on Taarruf”, Mustamil Bukhoroi, proverbs and sayings, mystical terms, language and the style of the book

Насри классикӣ яке аз шоҳаҳои муҳим ва арзишманди адабиёти тоҷик маҳсуб мешавад, ки дар баробари шеър, барои баёни андешаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва маънавӣ нақши муассир бозидоаст. Дар тӯли таърихи адабиёт ба вежа осори мансури ирфонӣ бо забони содаву таъсиргузор, пур аз ҳикмату масал ва ҳикоеҳои ибратомӯз ба вучуд омада, на танҳо ҷаҳонбинии орифону мутафаккирони гузашта, балки таърихи шаклгирии тафаккури маънавии ҷомеаи тоҷикро инъикос намудаанд. Дар шароити имрӯза бознигарӣ ва таҳқиқи илмӣ осори насрии ирфонӣ аҳамияти махсус дорад, зеро бисёре аз масоили адабӣ, фалсафӣ ва ахлоқӣ гузаштагонӣ мо дар батни ҳамин осор инъикос ёфтааст. Ин гуна матнҳо метавонанд ба эҳёи ҳуввияти миллӣ, густариши маърифати ахлоқӣ ва таҳкими решаҳои фарҳанги тоҷик мусоидат намоянд. Аз ҷумла, таҳқиқи асарҳои чун «Шарҳи Таарруф»-и Мустамиллӣ Бухороӣ имкони дарки амиқтари равандаҳои ташаккули насри тоҷикӣ ва ҷойгоҳи онро муайян созад. Донишманди ўзбекистонӣ К.Раҳимов ин асарро ба унвони “сарчашмаи тасаввуфи Мовароуннаҳр” донистааст[7, с.77]. Муҳаққиқи эронӣ Аҳмад Самеи Гелонӣ «Шарҳи Таарруф»-ро «манбаи қадимитарини мустақили ирфонӣ ба забони форсӣ» мебошад ва «саҳми бузургашро дар адабиёти ирфонӣ ва калом» зикр намудааст[8, с.272]. Ҳамчунин муҳаққиқи дигари эронӣ Сухайло Юсуфӣ низ рӯзе ба аҳамияти сарчашмавии «Шарҳи Таарруф» таъкид кардааст, ки «яке аз манбаҳои ирфонӣ ва сӯфиёнаи қадимитарин ва муҳимтарин ба забони форсӣ, ки то ба мо расидааст» мебошад[9, с.158].

Ҷунони мушоҳида мешавад ин асар ҷузъи нахустин осори мансури ирфонӣ ва дар радифи қадимтарин намунаҳои насри классикии тоҷик ба шумор рафта, манбаи муҳим барои осоре чун «Тазкират-ул-авлиё»[1], «Кашф-ул-маҳҷуб»[9], «Рисолаи Қушайрия»[2], ва дахҳо асари дигар гардидааст. Вобаста ба таъсири ин асар ба унвони сарчашмаи қадимтарини нависандагонӣ баъди осори ирфонӣ дар гузоришоти матолиби муҳимме ироа гардидааст[7, 222].

Азбаски осори мансури марбут ба асрҳои X-XI то замони мо зиёд боқӣ намондааст, вучуди «Шарҳи Таарруф» барои шинохти вежаҳои насри ин асрҳо бисёр муҳим аст. Бисёре аз хусусиятҳои сабқӣ ва забонии он даврро метавон дар ин асар мушоҳида кард. Аз муҳтаво ва шеваи таълиф ва тафсири Мустамиллии Бухороӣ метавон пай бурд, ки насри тоҷик аз ҳамон оғоз роҳи рушду тақомули худро оғоз карда ва аз муҳтавои амиқ бархурдор будааст.

«Шарҳи Таарруф», ки дар он таълимоти ахлоқӣ бо нақлу ривоятҳо, зарбулмасал ва ҳикматҳои пурмаъно тавъам омадааст, яке аз воситаҳои пурқуввати таълиму тарбияи маънавӣ маҳсуб ёфта, аз ҷиҳатҳои мухталиф қобили таҳқиқу баррасӣ мебошад.

Яке аз нуктаҳои қобили тавачҷуҳ дар ин асар истифодаи ба маврид ва моҳиронаи зарбулмасалу мақол барои байни муассиртари матлаб мебошад. Андешае вучуд дорад, ки дар оғози насри форсии тоҷикӣ истифодаи зарбулмасалу мақол чандон роиҷ набудааст, вале баррасиҳо нишон медиҳанд, ки ҳатто аз оғози насри форсии тоҷикӣ истифодаи зарбулмасалу мақол, оёту ҳадис ва ҳатто шеър дар баъзе осори мансур агарчи на ба шакли васеъ, аммо дар доираи маҳдуд қорбурд дошта ва фақат дар асрҳои баъдӣ ба миқдори истифодаи он афзуда шудааст. Бино бар таъкиди донишмандон «масал риштаи маҳсусе аз адабиёти ҳар забон аст ва баъзе онро қадимтарин осори адабие, ки аз афкори инсон таровиш кардааст медонанд ва муътақиданд, ки инсон пеш аз онки шеър бигӯяд ва пеш аз онки хат бинависад ихтирои масал карда ва онро дар муҳовироти худ ба қор бурдааст» [6, с.8]

Муаллифи китоби «Шарҳи Таарруф» дар ҷойҳои мухталифи асари хеш дар шарҳи аҳвол ва суҳанони машоих, ҷиҳати таъкид ва тасдиқи андешаи худ аз амсоли зиёди форсӣ ва арабӣ истифода кардааст. Он чи пеш аз ҳама диққати Мусатмиллии Бухороиро дар истифодаи зарбулмасал ба худ ҷалб кардааст, иқтидори шигифтангези он дар ҷалби диққати хонанда ва муассир кардани калом ба шумор меравад. Ҳар зарбулмасал натиҷаи таҷриба ва ҳулосаву афкор ва орои садҳо балки ҳазорҳо ашхоси доно ва озмуда аст, ки дар қолаби ибороте муҳтасар ва раван рехта шудааст [6, с.8].

Бо тавачҷуҳ ба ҷойгоҳи зарбулмасал ва мақол дар муассир кардани калом аст, ки Мустамиллии Бухороӣ дар асари хеш аз он истифодаи фаровн кардааст, ки дар идома ба чанде аз онҳо ишора мекунем. Масалан, дар ҷое чунин овардааст: «Ва чун атои хурде пеш омадӣ, онро қабул кардӣ. Ва шояд, ки инро маънии дигар бувад ва он он аст, ки **«андаке беихтиёр бех аз бисёри боихтиёр»**, ки он чи бидиҳанд ноҳоста аз он бархурдорӣ бошад ва он чи бихоҳӣ то бидиҳанд, бими вубол гаштан бувад» [4, с. 142].

Чуноне, ки мушоҳида мешавад муаллиф дар истифодаи зарбулмасал маҳорати хубе нишон дода ва ончунон дар батни ҷумла онро ғунҷоиш додааст, ки муҳтавои онро қомилан иваз намуда ва паёми муҳиммеро ба хонандаи хеш расонидааст. Нуктае, ки шоистаи таъкид мебошад ин аст, ки Мустамиллӣ масоили печида ва душвори ирфонӣю фалсафӣро сабъ карда ба забони сода ва латиф баён намояд, ки ин аз ҳосиятҳои насри ӯст.

Он чи ҳадафи аслии Мустамиллӣ аст, қабл аз ҳама, нишонрас будани суҳан ва бардошти сареху возеҳ аз суҳан аст. Ба ин хотир ороишоти калом ва ё дар печидагиву ибҳом қарор додани суҳан ва ё барои тақаллуф ба қор гирифтани зарбулмасалу мақол, ҳоси насри ӯ нест. Чунончи дар робита ба арзиши инсон ишора намуда, масали зебоеро баён кардааст: «Ту беҳтарини халқ бошӣ, ба ҳар бӯкҷате, ки меҳохӣ бош, ки **«бӯкҷа ба мардон азиз шавад на мардон ба бӯкҷа»** [4, с. 172]. Агарчи дар нигоҳи аввал шояд ҷумлаи маъмулӣ ба назар ояд, аммо вақте ба умқи он тавачҷуҳ мекунем маълум мегардад, ки чи ҳикмати баландро дар перояи сода ва табиӣ ифода кардааст, ки ин тарзи баён на ба ҳар нависандае муяссар мегардад.

Яке аз никоти муҳимме, ки дар ҷаҳони имрӯз мавриди тавачҷуҳ аст масъалаи таълиму тарбия ва усули устодиву шогирдист. Баҳсҳои мухталифе дар ин замина вучуд дорад ва дидгоҳҳои мутафовите то кунун матраҳ шудааст. Аммо бар асоси ҳикматҳое, ки дар осори классикии тоҷик вучуд дорад, метавон роҳи ҳалли дуруст ва муносибе барои ин баҳс пешниҳод кард. Зеро баъзе бар ин назаранд, ки миёни муаллим ва хонанда бояд фосилаи табақотӣ вучуд надошта бошад ва маҳз ҳамин нукта гуё боиси рушди дониши хоандагон мегардад, ки албатта сари ин андеша баҳс вучуд дорад.

Дар китоби «Шарҳи Таарруф» вобаста ба ин мавзӯ масале ироа гардидааст, ки ҷолиби диққат буда, ба инобат гирифтани он аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд. Мустамиллӣ мегӯяд: «Ва ин ҳикоят аз баҳри шафқати устодон бар шогирдон ёд кардем, ки бинои устодиву шогирдӣ бар ду ҳарф аст: **«Бинои устодӣ бар шафқат аст ва бинои шогирдӣ бар ҳурмат»**. Ҳар киро ҳурмат нест, шогирдиро нашоёд ва ҳар киро шафқат нест, устодиро нашоёд[4, с.233].

Чуноне ки мушоҳида мешавад Мустамиллӣ дар ин ҳикмат ба масъалаи бисёр муҳимме таъкид кардааст, ки арзиши он ҳанӯз ҳам аз байн нарафтааст. Яъне шогирд бояд дар баробари устод эҳтиром дошта бошад ва дар навбати худ устод низ дар баробари шогирд шафқату меҳрубонӣ аз худ нишон диҳад, ки пайванди ин ду барои рушди маърифат ва донишандӯзӣ мусоидат хоҳад кард.

Бисёре аз ҳикматҳо ва зарбулмасалҳое, ки дар ин китоб омадаанд, реша дар манбаъҳои мардумӣ доранд. Муаллиф онҳоро бо мазмуни фаҳмотар ва ҳамроҳ бо нақли аҳволи авлиё зикр мекунад, ки ин ба хонанда имкони дарки бехтари онро фароҳам месозад. Масалан, дар робита ба мартабати инсон ва иззати он чунин мегӯяд: **«Иззу шараф дар нисбат нест»** [4, с.183]. Ин ҳикмат ва масали бузург дар адабиёти классикии тоҷик борҳо аз забони нависандагону шоирон садо додааст, ки иззат ва шарофати инсон дар насбу авлоди ӯ набуда, балки талош ва кӯшиш дар роҳи ба даст овардани донишу хирад мартабати инсониятро хоҳад сохт.

Чунон ки аз мутолиаи асар бар меояд аз муҳимтарин вежагиҳои «Шарҳи Таарруф» равони ва салосати забон аст. Гарчанде мавзуоти ирфонӣ бисёр печида ва мураккаб аст, аммо забони ифодаи матлаб барои дарки мафҳумҳои душвору печида дар насри ӯ бисёр муассир афтодааст. Дуруст аст, ки ин асар тарҷума ва шарҳи китоби арабии «ат-Таарруф»-и Калобозӣ аст, вале шевае, ки Мустамиллӣ барои баёни матолиби душвор ва печидаи ирфонӣ ба кор гирифта ин асарро имтиёз ва афзалияти хос бахшидааст. Дар зимни баёни матолиби муҳимми ирфонӣ зарбулмасал ё ҳикматҳое, ки ӯ ба кор бурда нишондиҳандаи завқи салим ва тавоноии ӯ дар нишонрас кардани матлаб аст. Масалан, **«Нони ҳалол хӯр ва дар ҳақиқат андеша кун»**[4, с.1126], ки гуё як ҷумлаи маъмулист, аммо умқи маъноии он пурвусъат ва тааммулбарангез аст.

Ба ин хотир истифодаи амсол ва ҳикам дар «Шарҳи Таарруф» на танҳо зебоии забон ва шевоию таъсири насро таъмин кардаанд, балки ғояи таълимӣ ва маънавии «Шарҳи Таарруф»-ро қавӣ гардониданд. Масалҳо ҳамчун воситаи зеҳни муҳотабро ҷалбкунанда, дар анъанаи насри таълимии форсӣ-тоҷикӣ ҷойгоҳи муҳим доранд.

Дар китоби “Ковиш дар амсол ва ҳиками форсӣ” дар мавриди зарбулмасалу мақол чунин таъкид шудааст: “Зарбулмасал ҷумлаи кутӯҳ ба назм ё ба наср гоҳе дарбардорандаи панду дастури ахлоқӣ ва иҷтимоии бузургест, ки бо вучуди кутӯҳии лафзу содагиву равонӣ, хонандаро дар афкори амиқ фуру мебарад ва он ҷумларо аз гӯш ба аъмоқи қалби худ мефиристад ва инфӣюлот ва ҳаяҷоне дар нафси ӯ ба вучуд меоварад” [3, с.5].

Мустамиллии Бухорӣ бо овардани зарбулмасалу мақол аз захираи мардумӣ тавонистааст китоби худро ба як сарчашмаи омӯзиш ва тарбияи ахлоқӣ табдил диҳад ва сухани худро муассиртар намояд. Муаллиф бо маҳорати хос онҳоро ба услуби насри тасаввуфӣ ворид намуда, барои хонанда имкони дарки амиқтари маърифат ва равиши тариқатро муҳайё кардааст.

Дар маҷмӯъ, Мустамиллии Бухорӣ бо така ба захираи шифоҳии мардумӣ ва ҳикматҳои ахлоқӣ, сухани худро муассир ва таъсиргузор гардонид, насри худро аз печидагӣ ба дур нигоҳ медорад. Зарбулмасалҳо дар ин асар на танҳо ҳамчун воситаи ороиши забон, балки ҳамчун абзори таълиму тарбия, иршод ва интиқоли мафҳумҳои амиқи ахлоқиву иҷтимоӣ истифода шудаанд. Нависанда тавассути ҳикматҳои кӯтоҳу пурмаъно, ки реша дар фарҳанги мардумӣ доранд, маърифат, шафқат, ҳурмат ва арзишҳои олии инсониро ба таври муассир

талқин мекунад. Қойгоҳи устод ва шогирд, иззати инсон, адолати иҷтимоӣ ва покии касбу рӯзӣ аз ҷумлаи мавзӯҳои мебошанд, ки муаллиф бо забони ширин ва бо таъя ба масалҳои мардумӣ матраҳ намудааст. Ҳамин тавр, «Шарҳи Таарруф» танҳо як шарҳи асари ирфонӣ нест, балки як намунаи равшани насри омӯзанда ва ахлоқӣ, ки дар он забон, мазмун ва андешаи мардумӣ бо насри зебо ба таври муваффақона ба ҳам ғиреҳ хурдаанд.

Аз вежаҳои дигари «Шарҳи Таарруф» истифодаи ҳикоя барои баёни мафохими густардаи фалсафиву ирфонист. Корбурди ҳикоя дар адабиёти тоҷик собиқаи дерина дорад ва то Мустамиллӣ ҳам агарчи на ба шакли густарда, аммо дар насри классикӣ аз он истифода мешуд. Дар осори машҳуре чун «Кашф-ул-маҳҷуб»[9], «Рисолаи Қушайрия»[2], «Тазкират-ул-авлиё» [1], «Нафаҳот-ул-унс» [11] ва ғайра низ ин жанр қойгоҳи муҳим дорад. Муаллифони ин осор аз ҳикоят барои тавзеҳ ва ироаи матолиби худ истифода кардаанд ва саъй намудаанд, ки бо баҳра бурдан аз ин қолаби муҳим, андешаҳои худро ба хонанда расонанд ва ба ҳамин васила таъсири каломӣ худро баиъҷоянд.

Донишмандон муайян кардаанд, ки дар «Шарҳи Таарруф»-и Мустамиллии Бухорӣ ҳудуди 269 ҳикоят оварда шудааст, ки баъзе аз онҳо тақрибан дар қойҳои мухталифи асар омодаанд [5, с.104]. Ҳар кадом аз ҳикоятҳо, ки дар ин асар ба кор гирифта шуда, барои баёни ҳадафе мушаххас ва ҳамчун василаи муассир ҷиҳати шарҳу тавзеҳ ва интиқоли мафҳумҳо ва мазмунҳои баланд ба кор гирифта шудаанд.

Нақли ҳикоят ва баёни лаҳзоти ибратомӯзи зиндагии бузургон аз унсурҳои асосии қори ӯст. Қаҳрамонҳои ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» донишмандон, подшоҳон, машойихи тасаввуф ё мардуми одӣ мебошанд. Ғоҳе низ мушоҳида мешавад, ки ин ҳикоятҳо фақат дар шакли муқоламоҳо гуфта шудаанд ва зарофат ва усусли ривоят дар онҳо дида намешавад. Масалан: «Якero аз бузургон пурсиданд, ки ҷигуна мебошӣ? Гуфт: Чунон ки медорад. Гуфт: Ҷигуна медорад? Гуфт: Чунон ки меҳаҳад. Гуфт: Ҷигуна меҳаҳад? Гуфт маро ба хости ӯ коре нест»[4, с.1192].

Оғоз ва анҷоми ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» ба ҳам хеле наздик аст, зеро аксарияти ҳикоятҳо дар ин китоб овардашуда, қутоҳанд ва ин нуқта фаҳми мавзӯи ҳикоятро барои хонанда бисёр осон мекунад. Чунончӣ: «Ва рӯзе асҳоби Шайх Ҳасани Басрӣ ӯро гуфтанд: Ё Шайх, дилҳои мо хуфтааст ва сухани ту дар дилҳои мо асар намекунад. Гуфт: Кошки хуфта будӣ, ки хуфтaro чун бичунбонӣ бедор шавад, дилҳои шумо мурдааст, ҳарчанд бичунбонӣ зинда нагарда»[4, с.1188].

Дар миёни ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» ҳикояти тамсилӣ низ вучуд дорад, ки нишон медиҳад Мустамиллӣ ба ин навъи ҳикоятҳо низ тавачҷуҳ доштааст. Масалан: «Ва мисоли ин миёни халқ он аст, ки бози ваҳширо аз биёбон биоранд. Аз аввал, ки биоранд бар ҳештан метапад то бим бошад, ки ҳештан ҳалок кунад, аз баҳри он ки он рафта бар муроди худ бар нафси ӯ қoим аст...»[4, с.1202].

Бар асоси ишороти Маряи Муҳаммадӣ муайян мегардад, ки дар ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» теъдоди иштироки шахсиятҳо ё ба истилоҳ образҳо бо ҳам фарқ мекунад. Вобаста ба тулонӣ ё мухтасар будани ҳикоят теъдоди қаҳрамонони ҳикоят кам ва ё зиёд мешавад. Дар ҳикоятҳои, ки тулонӣ ҳастанд шумораи қаҳрамонҳо нисбатан зиёд аст, зеро имкони иштироки образҳо дар ин қабил ҳикоятҳо вучуд дорад. Дар ҳикоятҳои қӯтоҳи «Шарҳи Таарруф», ки оғози ҳодиса ва анҷом ба ҳам хеле наздик аст, фурсати зиёде барои ҳузури образҳои зиёд вучуд надорад[5, с.106]. Ба ҳамин хотир аз ҷиҳати теъдоди иштироки шахсиятҳо дар ҳикоятҳои ин китоб равиши ягона вучуд надорад ва манзараи умумии ҳикоят муайян мекунад, ки чи теъдод шахсият дар ҳикоят иштирок наоянд.

Қаҳрамони ҳикояҳои «Шарҳи Таарруф» сӯфиёни машҳуре чун Қунайд, Шиблӣ, Ҳаллоҷ, Нурид, сӯфиёни номаълум, бо монанди дарвеш, фақир, бузург, занони маъруф ба монанди

Ойша, Робиа, Умра ва зан бо номҳои умумӣ ба мисли модар, хоҳар, канизак, оммаи мардум ба мисли чавон, мард, халқ, афроди дорои касбу вазифа, ба монанди нонво, қозӣ, вазир, мавҷудоти ғайриинсонӣ ба мисли фаришта, иблис, ҳайвонот ба монанди шеру оху ва ғайра ба ҳисоб мераванд[5, с. 109].

Чунон, ки ишора шуд дар баъзе ҳикоятҳо ин асар шахсияти қаҳрамон дақиқ нест ва муаллиф бо иборатҳо назари “касери”, “фақир”, “бузург” ва амсоли ин хитоб мекунад. Масалан: “Дарвешеро гуфтам бар вай асари гуруснагиву сахтӣ дидам, ки чаро аз халқ чизе нахоҳӣ? Гуфт: Тарсам, ки агар ман бихоҳам маро надиханд ва ҳалок гарданд[4, с.288].

Чуноне, ки ишора шуд дар ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» теъдоди қаҳрамонҳо аз як то чанд нафар аст. Дар ҳикоятҳои, ки як образ вучуд дорад ба танҳои амал мекунад ва ё сухан меӯяд. Гуфтугӯ вучуд надорад, балки ё ҳолати ботинист ё гуфтаи як шахс. Мисол: Рӯзе Шиблӣ раҳимахуллоҳ хабар ёфт, ки чое марде бузург ҳаст. Ба зиёрати ӯ рафт. Чун ӯро аз дур бидид баргашту гуфт: Асби охури нест[4, с. 111].

Дар миёни ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» бештари ҳикоятҳо ду қаҳрамон доранд, ки яке асосӣ ва дигаре дуумдараҷа аст. Мисол: Касе ба Довуд гуфт: «Чаро ҳар бор хонаи вайро вайрон мекунӣ ва ба хонаи дигар меравӣ?» Гуфт: «Ман аҳд кардам, ки чизе аз дунё аз ман обод намонад» [4, с. 205]

Ҳикоятҳои панҷ, шаш ва ҳафтшахсиятӣ ҳам дар «Шарҳи Таарруф» мушоҳида мешаванд. Инҳо бештар аз ҳикоятҳои миёна ва тӯлонӣ ҳастанд. Аммо аксарияти ҳикоятҳои ин китоб кӯтоҳанд. Ҳаҷми кам, рӯйдодҳои муҳтасар ва забони сода сабаб мешаванд, ки ҳикоятҳо зуд дар зехни хонанда бимонанд. Ба ибораи дигар Мустамиллӣ бо камтарин калимот, маъниҳои бузургро ироа мекунад.

Ҳикоятҳои «Шарҳи Таарруф» аксаран бе муқаддима оғоз мешаванд, бо як ҳодисаи кӯтоҳ таваҷҷуҳро ҷалб мекунанд ва зуд ба анҷом мерасанд.

Ҷустуҷӯҳо дар заминаи ҳикояти «Шарҳи Таарруф» нишон медиҳанд, ки Мустамиллии Бухорӣ ҳикоятро воситаи тавзеҳ ва интиқоли тафаккур ва таҷрибаи ирфонӣ қарор додааст, на василаи ҳикоянависиҳои ҳунарий. Аз ин ҷост, ки ҳикоятҳо унсурҳои ривоятии маъмули дostonхоро ба таври ҷузъӣ ва маҳдуд доранд, аммо бо вучуди ин, нақши муассире дар шарҳи мавзӯҳо ва фаҳми хонанда доранд[5, с. 107].

Ин ҳама нишон медиҳад, ки ҳикоятҳо дар «Шарҳи Таарруф» беш аз он ки барои завқи адабӣ навишта шуда бошанд, барои таъсиргузорӣ, таълим ва рушди ахлоқӣ навишта шудаанд. Онҳо хусусияти символикӣ ва намунавӣ доранд ва барои хонанда гоҳе ҳамчун дарси ирфонӣ, гоҳе ҳамчун ибрат ва гоҳе ҳамчун шӯҳид дар хидмати ахлоқ ва маънавият қарор гирифтаанд.

Дар маҷмӯъ, яке аз вижагиҳои барҷастаи «Шарҳи Таарруф»-и Мустамиллии Бухорӣ истифодаи густардаи ҳикоят ҳамчун воситаи тавзеҳи мафҳуми ирфонӣ ва ахлоқист. Ҳикоятҳо дар ин асар, ки шумораашон ба 269 мерасад, на бо ҳадафи ҳикоянависиҳои бадеӣ, балки бо мақсади таълими ахлоқ ва маънавият ба қор рафтаанд. Ҳикояҳои овардашуда, ки шакли муҳтасар, забони сода ва муҳтавои амиқ доранд, баёнгари таҷриба, тафаккур ва ҷаҳонбинии сӯфиёна буда, хонандаро ба тааммул ва худшиносӣ ҳидоят мекунанд. Мустамиллии Бухорӣ тавассути ин ҳикоятҳо имкони дарки содаву муассири мафҳумҳои мураккаби ирфониро фароҳам оварда, ҷойгоҳи ҳикоятро дар насри таълимии форсӣ-тоҷикӣ таҳким бахшидааст.

Бисёре аз вижагиҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва луғавии забони тоҷикӣ, ки дар осори дигари асрҳои X–XI милодӣ дида мешаванд, дар ин китоб низ ба назар мерасанд. Ҳатто бархе хусусиятҳои, ки дар осори маъруфе, чун «Таърихи Байҳақӣ», «Калила ва Димна»,

«Қобуснома», «Марзбоннома», «Лобоб-ул-албоб», «Тазкират-ул-авлиё» ва амсоли онҳо мавҷуданд, дар «Шарҳи Таарруф» бештар ва фаровонтар ба истифода гирифта шудаанд.

Гарчи муҳаққиқони адабиётшинос дар мавриди сабку услуби осори зикршуда тадқиқот анҷом додаанд, вале то кунун ба таҳлили забонӣ ва сабки «Шарҳи Таарруф» таваҷҷуҳи ҷиддӣ сурат нагирифтааст. Ин дар ҳолат, ки дар ин китоб вожаву ибораҳои нодиру ҳосе мавҷуданд, ки дар дигар манобеи адабии он давра дида намешаванд [8, с. 274].

Илова бар ин, баъзе аз калимаҳо дар китоб ҳастанд, ки то замони мо боқӣ мондаанд, вале маънои аслии худро, ки дар гузашта доштаанд, аз даст додаанд. Шорҳои муосир баъзан ин вожаҳоро бо маънии имрӯзинашон тафсир кардаанд ва ҳамин боиси нофаҳмиҳои ҷиддӣ дар дарки дурусти осори классикӣ шудааст. Дар чунин ҳолат, барои фаҳму тафсири дақиқи маъноҳои қадимии ин вожаҳо, «Шарҳи Таарруф» сарчашмаи бозғатимод ва муфид ба ҳисоб меравад. Масалан, ибори «аз гузашти» ба маънии «чӯз» [ғайр аз] омадааст: «Ман ҳеҷ кас надонам аз гузашти ҳақ аз ман азизтар...» [4, с. 874]. Ё калимаи «истисно» дар маънои «иншоаллоҳ» истифода шудааст: «...мо тӯро фаромӯш гардонидем то истисно ба ҷой мондӣ» [4, с. 837].

Ин вожаву таъбирот шоистаи таҳлилу таваҷҷуҳи ҷиддӣ мебошанд, зеро китоб дар Мовароуннаҳр навишта шуда, вижаҳои забони тоҷикии асрҳои X–XI-ро таҷассум менамояд. Роҷе ба фавоиди забони «Шарҳи Таарруф» донишманди эронӣ Аҳмади Самей нашр гардидааст, ки арзишманд буда ва нуктаҳои тозае дорад [8].

Аз ин рӯ, сабти луғавӣ ва талаффузи вожаҳои бақоррафта дар «Шарҳи Таарруф» дар таҳқиқоти имрӯзаи забони тоҷикӣ бояд ҷои махсус дошта бошад. Зеро ин китоб яке аз аснод ва манобеи муҳим барои шинохти забони қадими тоҷик ба шумор меравад. Масалан, калимаи «ҳаморо», ки шакли дигари «ҳамора» аст, дар ҷумлаи «Ботини эшон “ҳаморо” ба ҳақ нигарон аст» [4, с. 500] омадааст. Ё калимаи «бадодар» ба маънии «бародар» дар ҷумлаи «Бадодар вай аст, валекин то падар бар ҷой аст, вӯро вилоят нест» [4, с. 1110] омада, ки чунин шакли қорбурд дар дигар осори асрҳои IX–X дар Варорӯд ва Хуросон низ дида мешавад. Ифодаи «бар ҷой» низ маънои маҷозии «зинда будан» ва «ҳозир будан»-ро дорад. Ҳамчунин калимаи «хидра», ки маънои «шарораҳои оташ»-ро дорад ва дар фарҳангу луғатномаҳо қариб ба назар намерасад ва ҷӯзи вожаҳои нодир махсуб мешавад. «Муаккадӣ» ба маънии «устувор ва мустаҳкам». «Эд» ҳамчун шакли феъли замони гузаштаи «будан» ва ба маънии «аст» [8, 275].

Бояд таъкид кард, ки бештари осори ирфонии асрҳои X–XIII ҳиҷрӣ бо забони ғуфтуғуии замони худ иртиботи зич дошта, манбаи муҳим барои шинохти лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва забони зиндаи он давра мебошанд.

Яке аз вижаҳои дигари «Шарҳи Таарруф» истифодаи шеър аст, ки бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои насри он давра агарчи миқдоран зиёд набошад ҳам, вале дар тақвияти баъзе андешаҳо аз ин василаи муҳими муассиркунандаи наср истифода шудааст. Дар китоби мазкур 203 байти арабӣ ва 4 байтӣ тоҷикӣ истифода шудааст. Аз инҳо ду байтӣ он тарҷумаи шеъре аз шоири араб Абулфатҳи Бустӣ аст. Шеър чунин аст:

*Чун кунӣ суҳбати мулк талаб,
Шав аз оҳистагӣ бипӯш салаб.
Андар оӣ фароз карда ду чаши,
Боз берун раӣ хамӯш ду лаб [4, с. 740].*

Дар баробари ин аз шоири дигаре бо номи Қоилӣ 2 байтӣ дигар ба забони тоҷикӣ дар ин асар оварда шудааст:

*Гӯӣ ки беҳ шудӣ, нашудам беҳтар,
Ғарра машав ба хандаи ман мангар.
Бо шиқ дерм мондам, хӯ кардам,*

Хукардатар шудам, нашудам беҳтар[4, с. 1450].

Аз ҷумлаи ҷанбаҳои ҷолиб ин аст, ки Мустамиллӣ на танҳо аз ашъори сӯфиён, балки аз шоирони маъмулӣ ва ҳатто шоирони даврони ҷоҳилӣ низ намунаҳо овардааст. Ин равиш бо шеваи устои Абӯбақри Қалобозӣ фарқ мекунад, ки вай танҳо аз ашъори сӯфиён истифода бурдааст. Мустамиллӣ, баръакс, ҳар байтеро, ки барои дарки бештари маъни мусоид будааст, новобаста аз ғундаи он, ҳамчун шоҳид ва далел зикр кардааст.

Дар маҷмӯъ, «Шарҳи Таарруф»-и Мустамиллии Бухорӣ аз нахустин намунаҳои барҷастаи насри ирфонӣ таълимӣ ба забони форсӣ маҳсуб мешавад, ки дар он хусусиятҳои муҳимми забонӣ, услубӣ ва фикрии адабиёти асрҳои X-XI инъикос ёфтаанд. Ин асар ба унвони шарҳи «Ат-таарруф ли мазҳаби аҳли тасаввуф»-и Қалободӣ эҷод шуда, аз сарчашмаҳои муҳимми ташаккули андешаи фалсафиву ахлоқӣ дар адабиёти тоҷик мебошад.

«Шарҳи Таарруф» дар баробари шарҳи истилоҳоти ирфонӣ, аз тариқи ҳикоятҳои ибратомӯз, масалҳо ва ишораҳои таълимӣ, мухтавои ахлоқиву ирфониро ба хонанда бо услуби содаву раван бозгӯ менамояд.

Беш аз 260 ҳикоя, садҳо зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои тоҷикиву арабӣ дар матни ин китоб вучуд доранд, ки ҳар кадом дар ташаккули сабки насри тоҷикӣ саҳми муҳимму арзишманд доранд. Ин нуктаро метавон нишонаи огоҳии амиқи муаллиф аз фарҳанги шиғоҳӣ, суннати ҳикоятгӯӣ ва забони мардумӣ донист, ки бо истифода аз онҳо андешаҳои душвору печидаи ирфониро ба тариқи қобили фаҳм баён доштааст.

Дар натиҷа, таҳқиқ исбот шуд, ки «Шарҳи Таарруф» танҳо як китоби тасаввуфӣ нест, балки намунаи зиндаи насри таълимии форсии тоҷикӣ ва шоҳиди забону услуби адабиёти тоҷик дар асри X-XI мебошад. Он барои омӯзиши шеваҳои баъни фикри ирфонӣ, истилоҳоти суфия, ҳикоятпардозӣ ва таҳаввули забони адабӣ яке аз асарҳои камназиру арзишманд маҳсуб мегардад.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Аттор, Фаридулдин. Тазкират-ул-авлиё. - Ба тасҳеҳи Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. -Техрон: Сухан, 1399.-1956 с.*
2. *Абдулқарим Қушайрӣ. Рисолаи Қушайрия / Ба тасҳеҳи Абуалъ Ҳусайн ибни Аҳмади Усмонӣ. - Техрон: Заввор, 1393.-898 с.*
3. *Бурқай Саидяхё. “Ковиш дар амсол ва ҳиками форсӣ”.-Техрон: Китобфурушии Фурӯғӣ, 1351.-606 с.*
4. *Мустамиллӣ, Исмоил ибни Муҳаммади Бухорӣ. Шарҳи Таарруф / Тасҳеҳи Муҳаммади Равшан. - Техрон: Нашири Асотир, 1365.-2370с.*
5. *Муҳаммадӣ М., Саффорӣ М.Ш., Самъзода Р. Ҳикоятпардозӣ – яке аз хусусиятҳои услуби «Шарҳи Таарруф» // Маҷаллаи илмӣ «Сабкиносии назму насри форсӣ (Баҳори адаб)». – С. 13, №10 (шумораи пайдарпай: 56), зимистони 1399 (2021). – С. 103–123.*
6. *Раҳимӣ, Афиф. Масалҳо ва ҳикматҳо дар осори қарни савум то ёздаҳуми ҳиҷрӣ. - Техрон: Суруш, 1380.-900 с.*
7. *Раҳимов Комилҷон. Сарчашмаи тасаввуфи Мовароуннаҳр.-Душанбе: Дониш, 2021.- 367 с.*
8. *Самей Аҳмад. Фавоиди забони «Шарҳи Таарруф» / А. Самей // Нашири дониш. – 1371. – № 70. – С.272-281*
9. *Сухайлои Юсуфӣ. «Шарҳи Таарруф ли мазҳаб ат-тасаввуф» // Маҷаллаи «Гузориши мерос». - Техрон. С 1391. Шумораи 5. С. 158–161.*
10. *Ҳуҷвирӣ, Али ибн Усмон. Кашиф-ул-маҳҷуб. - Ба тасҳеҳи Муҳаммад Обидӣ. - Техрон: Суруш, 1383.-1156 с.*
11. *Ҷомӣ, Абдулраҳмон. Нафаҳот-ул-унс. - Ба тасҳеҳи Маҳмуд Обидӣ. - Техрон: Сухан, 1382.-1316 с.*

REFERENCES:

1. Attor, Fariduddin. *Tazkirat-ul-avliyo*. – With the correction of Muhammadrizo Shofei Kadkani. - Tehran: Sukhan, 1399.-1956 pp.
2. Abdulkarim Kushairi. *Kushairiya's Work / With the correction of Abual Husain ibn Ahmad Usmoni*. - Tehran: Zavvor, 1393.-898 pp.
3. Burkai Saidyahyo. "Research of Persian Proverbs and Aphorism".-Tehran: Kitobfurushii Furughi, 1351.-606 pp.
4. Mustamilli, Ismoil ibn Muhammad Bukhoroi. *Taarruf's commentary / corrected by Muhammad Ravshan*. - Tehran: Asotir publishing house, 1365.-2370 pp.
5. Muhammadi M., Saffori M.Sh., Same'zoda R. Story-teller – one of the stylistic feature of "Taarruf's Commentary" // Scientific journal "Persian stylistic of poetry and prose (Spring of the literature)". – PP. 13, №10 (number: 56), winter of 1399 (2021). – PP. 103–123.
6. Rahimi, Afif. *Proverbs and sayings in the works of the third till eleventh century*. - Tehran: Surush, 1380.-900 pp.
7. Rahimov Komiljon. *Source of Movarounnahr Sufism*. - Dushanbe: Donish, 2021.- 367 pp.
8. Samei Ahmad. *Linguistical benefit of "Taarruf's commentary" / A. Samei //Publishing house of donish*. – 1371. – № 70. – PP. 272-281
9. Suhailo Usufi. «Taarruf's commentary li mazhab at-tasavvuf» // Journal "Heritage report".- Tehran. PP. 1391. Number 5. PP. 158–161.
10. Hujviri, Ali ibn Usmon. *Kashf-ul-mahjub*. – With the correction of Muhammad Obidi. - Tehran: Surush, 1383.-1156 pp.
11. Jomi, Abdurahmon. *Nafahot-ul-uns*. – With the correction of Mahmud Obidi. - Tehran: Sukhan, 1382.-1316 pp.